

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ФОМЕНКО Антон Валерійович

УДК 261.7

**ФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКИЙ ПОВОРТ У СУЧАСНОМУ
РОСІЙСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент
ШКІЛЬ Світлана Олександрівна,
Національний університет
біоресурсів і природокористування України,
професор кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
КОНДРАТЬЄВА Ірина Владиславівна,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри
релігієзнавства;

кандидат філософських наук, доцент
ХРИСТОКІН Геннадій Володимирович,
Національний університет державної
фіскальної служби України, доцент кафедри
філософії та політології

Захист відбудеться 27 червня 2019 р. о 13:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 27 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історично склалось, що саме Росія відіграла провідну політичну роль у східноєвропейському регіоні протягом багатьох століть. Цей чинник позначився і на релігійній сфері: російська православна традиція, історично залежна від державної влади, поширилася на всі регіони політичного та культурного впливу Росії. Актуалізуючи увагу на проблематиці російського православ'я, слід погодитись, що саме вказана традиція виступає важливим чинником у рамках сучасного російського ідеологічного дискурсу, а отже, створює актуальну для релігієзнавчого дослідження проблематику. З часу розпаду СРСР та аж до сьогодні на всьому пострадянському просторі відбулися бурхливі суспільно-політичні, культурні та релігійні зміни. Повернення православ'я спочатку до публічного простору, а згодом і до політичного, стимулювало бурхливі трансформації всередині самої традиції. Зникнення ідеологічного контролю з боку державної влади створило сприятливі умови до формування в нетрях російської східнохристиянської традиції фундаменталістської ідеології. Протягом останнього десятиліття ХХ століття та першого десятиліття ХХІ століття зазначений тип релігійного світогляду не лише поширився всередині внутрішнього дискурсу російського православ'я, а й сприяв трансформації самої традиції та суттєво вплинув на життя Руської Православної Церкви. Саме процесу цієї внутрішньої трансформації сучасного російського православ'я й буде присвячене наше дослідження.

Ступінь поширення фундаменталістської ідеології в сучасній РПЦ доволі важко оцінити, втім, широкий ареал розповсюдження російського православ'я, який є навіть більшим за територіальну юрисдикцію РПЦ, дає право стверджувати, що досліджуване явище має глобальний характер. Водночас, високий рівень та значне різноманіття суспільно-політичної і релігійної активності православних фундаменталістів наочно демонструє живий характер досліджуваної релігійної ідеології та її динамічний розвиток. Не стане перебільшенням твердження, що православний фундаменталізм не оминув і український релігійний ландшафт. Найбільша за кількістю громад українська церква, УПЦ, будучи підпорядкованою Московській патріархії, певною мірою стала «заручницею» внутрішніх трансформацій сучасного російського православ'я. Вплив фундаменталістської ідеології є помітним як у внутрішньому дискурсі зазначеної юрисдикції, так і в її зовнішній політиці, що особливо проявилось на тлі поточних українських релігійних подій. Конфронтація між Константинополем та Москвою, яка виникла на тлі процесу створення незалежної православної церкви, наочно продемонструвала наслідки поширення фундаменталістської ідеології у сучасному російському православ'ї. Втім, саме вона актуалізувала ключове завдання й для православ'я українського, яке полягає в усвідомленні власної ідентичності і всебічному її розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 р.), і плану науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства за темою «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (державний реєстраційний номер U 0117U004903).

Метою дисертації є розгляд внутрішніх трансформацій російської православної традиції, внаслідок яких у ній відбулися актуалізація та поширення ідеології релігійного фундаменталізму.

Задля досягнення мети дослідження в рамках дисертаційної роботи необхідно виконати наступні **завдання**:

- виявити історичні передумови виникнення ідеології релігійного фундаменталізму та вивчити методи дослідження світоглядних програм релігійних рухів;
- дослідити специфіку виявлення фундаменталістських рухів у світових релігіях та виявити характерні риси фундаменталістських світоглядних програм;
- розкрити специфіку проявів релігійного фундаменталізму поза межами російської східнохристиянської традиції;
- висвітлити історичні джерела фундаменталістської ідеології в російському православ'ї – від зародження автентичної релігійної традиції до сьогодення;
- розкрити специфіку внутрішніх політичних та ідеологічних трансформацій, що мали місце в досліджуваній традиції після розпаду СРСР;
- дослідити ідеологічну специфіку внутрішніх церковних угруповань у російському православ'ї під час правління патріарха Кирила;
- виявити ідеологічні витoki доктрини «Російського світу», розглянути її світоглядну специфіку в світлі концепції прав людини та постколоніальної теорії;
- дослідити низові рухи в сучасному російському православ'ї, описати специфіку актуалізації феномену православного активізму й акціонізму;
- охарактеризувати основні ідеологічні риси фундаменталістських рухів в українському православ'ї та виявити їхній ідеологічний зв'язок із російським православним фундаменталізмом.

Об'єкт дослідження – російське православ'я як особлива православна ідентичність у її теоретичних та практичних проявах.

Предмет дослідження – процес трансформації російської православної традиції та актуалізації в її дискурсі ідеології релігійного фундаменталізму.

Теоретико-методологічні засади. Роботу виконано з дотриманням загальних принципів академічного релігієзнавства – об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. Методологічною базою дослідження є досягнення світової й вітчизняної релігієзнавчої, філософської, соціологічної та історичної наук.

Основою дослідницької методології вивчення ідеології фундаменталістських рухів стало комплексне поєднання феноменологічного та герменевтичного підходів. Під час формування основних положень даної роботи, висновків та наукової новизни застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, аналогії тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є комплексним аналізом внутрішніх ідеологічних трансформацій, які мало місце в російській православній традиції наприкінці ХХ століття. Наукова новизна результатів дослідження для українського релігієзнавства виявляється в наступних положеннях:

Вперше:

- доведено, що релігійний фундаменталізм у ХХ столітті розвивався як ідеологічна альтернатива щодо модерну, а на початку ХХІ століття став формою пошуку теоретичних і практичних альтернатив глобалізованому соціуму. Як утопічна ідеологія релігійний фундаменталізм активно звертається до ідей традиційного консерватизму, однак відрізняється модерністичними та постмодерністичними формами власного прояву;

- в результаті аналізу особливостей фундаменталістських рухів у православних церквах доведено, що православний фундаменталізм виник внаслідок трансформацій консервативних ідей під впливом різних теорій утопічної есхатології, зокрема – протестантських;

- популяризація релігійного фундаменталізму в РПЦ пов'язана із намаганнями досягти політичної та ідейної консолідації православних у Росії на пострадянському просторі. Для реалізації цієї мети фундаменталістичні ідеї та рухи використовуються як частини технології з мобілізації соціальних груп на підтримку російської світської та церковної влади. Постмодерніми технологіями соціальної мобілізації стали не лише ідеологічні дискусії, але й широко розвинутий православний активізм;

- виявлена специфіка діяльності православних активістів, охарактеризовані їхні ідеологічні переконання, досліджений зв'язок діяльності православних активістів з естетикою культури постмодерну. Доведено, що діяльність православних активістів є частиною естетизації есхатологічного протистояння універсальним людським цінностям у межах православного постмодерного інтегризму. Це виявляє внутрішню суперечливість православного активізму, оскільки він актуалізує в умовах постмодерну ідеї традиціоналізму та модернізму.

Уточнено:

- характер ідеологічної специфіки окремих внутрішніх течій всередині російського православ'я. Виявлені принципи дефініції між системними та позасистемними рухами в зазначеній традиції, роль їхньої ідеології та міфології в загальному ландшафті фундаменталістських рухів.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння концепцій «локального фундаменталізму» та «фундаменталістського повороту», що дозволяють адекватно описати процеси в

російському православ'ї, не дивлячись на заяви про універсалізм власних ідей та їх незмінність і нормативність для традиції.

Теоретичне значення одержаних результатів дослідження. Висновки і теоретичні твердження, обґрунтовані у нашому дослідженні можуть бути використанні при аналізі релігійних процесів у країнах з домінуючою православною традицією, особливо на пострадянському просторі. Також їх можна використати під час компаративного аналізу інших релігійних традицій, в нетрях яких набуло поширення явище релігійного фундаменталізму.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розробки і викладання навчальних курсів із релігієзнавства, філософії, феноменології та соціології релігії, методології релігієзнавчих досліджень, культурології. Осмислення результатів даного дослідження може мати практичну цінність для українського православ'я, адже вивчення трансформацій сучасного російського православ'я може створити умови для внутрішньої рефлексії та сприяти пошуку власної релігійної ідентичності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою. Всі висновки та положення наукової новизни одержані автором самостійно. Ідеї, положення чи гіпотези інших авторів, які використані в дисертації для підсилення ідей здобувача, мають відповідні посилання згідно з науковими стандартами.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Ідеї та висновки дослідження були оприлюднені на наступних наукових міжнародних та всеукраїнських конференціях: всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпро, 2012 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку» (Київ, 2012); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2013» (м. Київ, 2013 р.); третій всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Сімферополь, 2013 р.); II всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 2013 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Кам'янець-Подільський, 2013 р.); VII міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасні проблеми управління: виклики інформаційної епохи» (м. Київ, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2014» (м. Київ, 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Філософія і релігія у просторі сучасної культури» (м. Київ, 2014 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (м. Острог, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Церква і держава: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства» (м. Чернівці, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії» (м. Чернівці, 2015 р.); науково-практичній конференції «Церква і патріотизм: досвід Українського православ'я» (м. Рівне, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський союз і Візантія – культурна спадщина, історія і ретроспективи: світ Юстиніана Великого і Європейська цивілізація (565–2015)» (м. Вільнюс, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Філософія, релігія та культура у глобалізованому світі» (м. Житомир, 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження» (м. Київ, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ідея Помісної православної Церкви в Україні: проблеми і перспективи» (м. Рівне, 2016 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Діалог культур: Україна – Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі» (м. Київ, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжконфесійні конфлікти у транскордонних регіонах: історична ретроспектива та виклика сучасності» (м. Чернівці, 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Унезалежнення православних та його вплив на релігійно-церковне і суспільно-політичне життя сучасної України» (м. Київ, 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософські рефлексії сучасних світоглядних дискурсів» (м. Вінниця, 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Єдність православних в Україні: стан, проблеми, шляхи досягнення» (м. Київ, 2019 р.).

Публікації. Основні результати роботи висвітлені у 9 статтях, 6 з яких розміщено у фахових виданнях, 2 – в іноземних наукових періодичних виданнях, 1 – у науковому фаховому виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз.

Структура й обсяг дисертації. Відповідно до логіки викладу, дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи 255 сторінок, із них 232 сторінки основного тексту. Список використаних джерел складається із 221 джерела.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й наукові завдання роботи, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок із науковими програмами. Наведено дані про апробацію та публікації основних результатів дослідження.

У **першому розділі «Історичні витоки релігійного фундаменталізму та методологічна специфіка дослідження ідеології фундаменталістських рухів»** розглянуто теоретичне підґрунтя вивчення релігійного фундаменталізму, особливості його розвитку, подано основні поняття, що розкривають сутність фундаменталізму.

У **підрозділі 1.1. «Історико-філософське підґрунтя виникнення феномену релігійного фундаменталізму»** окреслено історичні передумови виникнення релігійного фундаменталізму як такого. Доведено, що в сучасній релігії утворилося три варіативні моделі: консюмерична, синкретична та фундаменталістська. В роботі

обґрунтовано, що фундаменталізм є релігійним рухом, якому притаманна власна внутрішня динаміка. Він виник як реакція на кризу релігійності, що була спричинена зіткненням традиційної та модерної світоглядних парадигм. Каталізатором його актуалізації стали секуляризація та світоглядний плюралізм, протистояння яким значною мірою визначили власну ідеологічну антикризову програму фундаменталізму. Доведено, що ідеологічна програма більшості фундаменталістських рухів базується саме на критиці споживацтва, глобалізації, лібералізму та плюралізму, інших виявів сучасної культури.

У **підрозділі 1.2. «Методологічні аспекти дослідження фундаменталістських рухів»** визначено, що дослідження фундаменталістських рухів вимагає використання комплексної методології, а саме: феноменологічний метод, для вивчення зовнішніх проявів діяльності руху, а також герменевтичний метод, для кращого розуміння релігійних текстів, що, у свою чергу, надає змогу дослідити релігійну свідомість послідовників руху, а також описати його світоглядну програму в динаміці та розглянути її внутрішні трансформації. Визначено, що використання такого методологічного підходу вимагає детального розгляду контексту традиції, в межах якої відбувався розвиток релігійного руху, адже саме традиція з її оригінальними наративами, етосом та праксисом стає тим тлом, на якому відбувається формування фундаменталістського руху.

У **другому розділі «Специфіка виявів ідеології релігійного фундаменталізму в православній традиції»** показано, що загальним каталізатором виникнення фундаменталістських рухів стає поширення модерної парадигми, у протистоянні з якою й відбувається формування ідеологічної програми фундаменталізму.

У **підрозділі 2.1. «Феноменологія фундаменталістських рухів у світових релігіях»** виявлено, що за ступенем поширення фундаменталізм можна поділити на глобальний та локальний. До першого типу слід зарахувати фундаменталізм, що набуває актуалізації в релігійних традиціях, які в другій половині ХХ століття пережили вибухоподібний ренесанс та поширилися у світових масштабах. Доведено, що це – євангелічний протестантизм та іслам. Другий тип фундаменталізму актуальний для релігійних традицій із чіткими внутрішніми кордонами: інституціональними (католицизм), цивілізаційними (індуїзм), національними (юдаїзм). Підкреслено, що загальним є те, що в процесі актуалізації в окремих релігійних традиціях фундаменталізм «поглинає» внутрішній релігійний контекст та використовує його задля конструювання власної антикризової програми, яка, в свою чергу, реалізується в наявних соціокультурних умовах.

У **підрозділі 2.2. «Характерні риси фундаменталістських ідеологічних програм»** доведено, що останні формуються, реагуючи на кризу модерної парадигми, визначаючи власну програму як антикризову, з огляду на що сприйняття дійсності ведеться виключно у ключі перманентної кризи.

Визначено, що експлуатація внутрішнього контексту релігійної традиції, в нетрях якої набуває розвитку локальна форма фундаменталістської ідеології, призводить до включення характерних конкретній традиції наративів до фундаменталістської світоглядної програми, використовуючи їх для пояснення

актуальної дійсності як кризової. Показано, що використання конспірологічних елементів виявляє наявність у зазначених ідеологіях схильності до гіперсемантизації, наслідком якої є закріплення фундаменталістського світогляду як дуалістичної системи з чітким поділом на «своє» та «вороже».

У **підрозділі 2.3. «Ідеологія православного фундаменталізму поза межами російської традиції»** розкрито, що процеси глобалізації, що стимулюють процес актуалізації ідеології релігійного фундаменталізму у православних церквах грецької традиції, наглядно демонструють стан кризи, в якому перебувала зазначена традиція протягом ХХ століття. Свій вплив на процеси осмислення сучасного політичного контексту чинять афонські та грецькі релігійні радикали. Консолідація церковних маргіналів у болгарській, румунській, сербській і грузинській релігійних традиціях свідчить про існування оригінальної субкультури, об'єднаної прихильністю до ідеології релігійного фундаменталізму.

У **третьому розділі «Формування ідеології релігійного фундаменталізму в сучасному російському православ'ї: від витоків традиції до патріарха Кирила»** показано, що витoki ідеології релігійного фундаменталізму в російській православній традиції необхідно шукати в її історичному досвіді.

У **підрозділі 3.1. «Витoki ідеології релігійного фундаменталізму в сучасному російському православ'ї»** доведено, що, починаючи з часів виникнення автентичної російської східнохристиянської традиції, в ній сформувалися її характерні риси, зокрема: установка на тісну співпрацю церкви та держави й ортопраксію, схильність до ізоляціонізму та формування в нетрях традиції месіанських світоглядних концепцій. Обґрунтовано, що успадковані від Візантії імперські наративи знайшли в російській духовній культурі власне осмислення, внаслідок чого всередині останньої відбулося утворення ідеологічної доктрини «Москва – Третій Рим». Аргументовано, що використання згаданої концепції мало сприятливі наслідки протягом раннього етапу формування російської державності, але було відкинуто в добу зіткнення із модерном. Доведено, що внаслідок розділення релігійного та світського, яке мало місце під час Розколу в російському православ'ї, останнє зазнало чергових трансформацій, результатом яких стала суттєва модернізація релігійної традиції, остаточне підкорення церкви державі, а також відокремлення від традиції радикальних релігійних течій. Доведено, що зазначені фактори стимулювали актуалізацію всередині російського православ'я прагнення до подолання наслідків модернізації, результатом чого стало пожвавлення релігійного життя наприкінці імперського періоду.

У **підрозділі 3.2. «Історичний аспект фундаменталістського повороту в сучасному російському православ'ї»** виявлено, що фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї відбувався в чотири етапи. Першим етапом стала мінімізація впливу ліберальних течій всередині РПЦ. Зокрема, зазнали репресій послідовники священника Олександра Меня, діяльність яких була інтерпретована як відродження «обновленства». Другою важливою віхою зміни вектору російського православ'я стало переосмислення спадщини митрополита Никодима (Ротова). Подвійний вектор політики авторитетного митрополита поставав об'єктом критики збоку фундаменталістів ще з радянських часів. Третім

етапом повороту внутрішньоцерковного дискурсу «вправо» стало придушення опозиції фундаменталізму всередині РПЦ, а саме з кінця 1990-х керівництво церкви на чолі з патріархом Олексієм II виступило з критикою «младостарців», метою якої була ліквідація альтернативних систем управління в Російській Православній Церкві. Четвертий етап фундаменталістського повороту пов'язаний із діяльністю голови ВЗЦЗ смоленського митрополита Кирила (Гундяєва), що намагався створити православну альтернативу глобалізаційним ідеям та практикам.

У *підрозділі 3.3. «Ідеологія православного фундаменталізму в часи правління патріарха Кирила»* показано, що активізація політичних амбіцій Кирила всередині 1990-х років спричинила поворот його риторики вбік радикальнішого дискурсу. Доведено, що патріарх Кирил взяв на озброєння ідеологічну доктрину «Російського світу» та з кінця 1990-х виступив з активною критикою лібералізму і концепції прав людини. Завдяки значному впливу на внутрішньоцерковний дискурс, він сприяв зміні соціальної концепції РПЦ, а саме: «системні фундаменталісти» відповідають на культурні та етичні запити населення РФ, висвітлюють актуальні питання, пов'язані із сімейною, гендерною, політичною та релігійною тематикою. Внаслідок цього фундаменталізм був остаточно затверджений як форма внутрішньоцерковної ідеології.

У **четвертому розділі «Доктрина “російського світу” як центральний наратив ідеології православного фундаменталізму»** виявлено, що створення доктрини «російського світу» відбувалося в тих же історичних та культурних умовах, що й актуалізація ідеології православного фундаменталізму.

У *підрозділі 4.1. «Гене́за ідеологічної доктрини “російського світу” в сучасному російському православ'ї»* доведено, що під впливом подій 90-х в російському інтелектуальному просторі відбулося формування одразу двох версій доктрини «російського світу». Перша, більш ліберальна, була розроблена послідовниками радянського філософа Георгія Щедровицького та передбачала використання російської мови як інструменту культурного єднання народів колишнього СРСР. Друга, більш націоналістична, була сформована в середовищі Всесвітнього Російського народного собору та передбачала розглядати «російський світ» як геополітичний простір специфічних політичних, культурних та духовних цінностей, який протиставляється Заходу з його ідеями лібералізму та прав людини. Обґрунтовано, що обидві версії концепції були синтезовані головою Відділу зовнішніх церковних відносин РПЦ митрополитом Кирилом (Гундяєвим) в єдиний ідеологічний конструкт, політичний посил якого значною мірою збігався із політикою режиму Володимира Путіна.

У *підрозділі 4.2. «Ідеологія російського світу та концепція прав людини в контексті православної традиції»* розглянуто проблему співвідношення ідеології «російського світу» із православною традицією та наочно виявлено, з одного боку, її штучне, а з іншого боку, фундаменталістське походження. Аргументовано, що, базуючись на ідеї цивілізаційної консолідації через сповідання специфічних культурних, політичних та релігійних цінностей, досліджувана ідеологічна доктрина радикально протиставляє себе західній цивілізації з її ліберальними цінностями. Обґрунтовано, що внутрішнім інструментом консолідації, окрім вищевказаних

зовнішніх культурно-політичних факторів, виступає російська мова, яка в межах досліджуваної доктрини розглядається також і в якості чинника культурного та політичного впливу. Доведено, що ізоляціоністське розуміння спільноти як групи, поєднаної загальними цінностями та мовою, суттєво розходиться не лише із православною, а й загалом християнською сотеріологією.

У підрозділі 4.3. «Доктрина “російського світу” в контексті постколоніальних досліджень» доведено, що ключовим елементом зазначеної теорії є ідея подолання народами колишніх колоній наслідків політичного та культурного домінування над ними західних колонізаторів. Показано, що важливою ознакою наявності постколоніальної проблематики для апологетів зазначеної теорії є суттєвий культурний, політичний та технологічний розрив між колишніми колонізаторами та колонізованими. Очевидно, що в контексті пострадянського простору зазначена теорія може бути застосована з певними обмовками. Доведено, що наявність системи відносин «митрополія – колонія» дозволяє використовувати постколоніальну теорію в російсько-українському контексті. З огляду на доречність такого використання, аналіз доктрини «російського світу» дає чітке розуміння наявності в її ідеології виразного колоніального елементу. Він має дві історичні складові: імперську та радянську. Перша складова базується на апеляції до спільної східнохристиянської релігійної традиції, яка з часів Київської Русі поєднувала східнослов'янські народи. Друга, радянська, апелює до російської як універсальної мови спілкування народів колишнього СРСР. Використовуючи два зазначених елементи, релігію та мову, ідеологічна доктрина «російського світу» пропонує своїм adeptам оригінальну форму світогляду, базовану на необхідності визнання домінуючого культурно-релігійного становища Росії, що позиціонується як «ядро» релігійної традиції та мовної ідентичності. Вплив Росії в такій системі координат поширюється не лише на «зону впливу», яка визначається межами колишнього СРСР, а й приймає глобальні масштаби. З огляду на мовний та релігійний елементи ідентичності ідеології «російського світу», можемо констатувати, що його adeptами можуть бути визнані, або визнавати себе, всі російськомовні та приналежні до російської православної традиції. Доведено, що такі світоглядні особливості досліджуваної доктрини дають право називати її, з певної позиції, неокolonіальним ідеологічним проектом.

У п'ятому розділі «Фундаменталістські рухи в сучасному російському та українському православ'ї» акцентовано увагу на розгляді напрямів діяльності цих угруповань, зокрема: політичному, суспільному та медійному.

У підрозділі 5.1. «“Низові” рухи в сучасному російському православ'ї: активізм, блогерство, акціонізм» показано, що формування перших угруповань православних активістів було напряму пов'язане зі зростаннями рівня радикалізму та фундаменталізму в пізній радянській дійсності, що призвели до поширення фундаменталістських наративів серед широкого загалу віруючих РПЦ. Доведено, що у політичній сфері провідною формою діяльності православних активістів стало утворення політичних партій із характерною клерикальною та консервативною ідеологічною програмою. На суспільному напрямку православні активісти надавали перевагу формату громадянського протесту, внаслідок чого з'явилися угруповання

«професійних» активістів, головним видом діяльності яких стало постійне проведення акцій. Аргументовано, що деякі з вищезазначених угруповань, як наприклад, «Союз православних корогвоносців», активно використовували у своїй діяльності методи сучасного мистецтва, влаштовуючи заходи на кшталт перформансів. Останній із вищезгаданих, недійних, напрямків включав у себе діяльність православних активістів у мережі Інтернет, що перш за все актуалізувалась у феномені православного блогерства. Обґрунтовано, що такий вид активності сприяв поширенню ідеологічних переконань православних активістів серед широкого суспільного загалу та розвитку нових напрямків соціальних комунікації.

Доведено, що суттєво варіювалася й регіональна специфіка діяльності православних активістів. Так, українські православні активісти, як і їх російські колеги, передусім, орієнтувались на політичний контекст. Вони спрямовували свою діяльність проти актуальних феноменів української політичної дійсності: глобалізації, неканонічних церков, активного прозелітизму католиків, греко-католиків і протестантів. Ілюстративним у цьому сенсі слід назвати випадок із виступом панк-гурту «Pussy Riot» у храмі Христа Спасителя та подальший судовий процес над учасницями перформансу. В авангарді руху православних активістів сформувалося нове угруповання – «Божа воля», а її лідер Дмитро Цоріонов швидко став одним із найбільш популярних представників сучасного російського православ'я. Феномен Цоріонова та його руху полягає в тому, що, будучи активним послідовником ідей православного фундаменталізму та підтримуючи тісний контакт із його лідерами, він активно вивчає й опрацьовує методологію мистецтва постмодерну, створюючи новий феномен у межах православного активізму – православний акціонізм.

У *підрозділі 5.2. «Ідеологія православного фундаменталізму в Україні»* доведено, що специфіка фундаменталістських рухів у сучасному українському православ'ї мала власний характер. Обґрунтовано, що українські спілки православних братств, організації борців із ідентифікаційними номерами, послідовники ідеології царбожжя, попри орієнтацію на російські ідеологічні взірці, формувалися в іншому релігійному та суспільно-політичному контексті. Доведено, що, якщо у випадку російського православ'я головними ворогами фундаменталістів ставали носії ідеології релігійного модернізму та зовнішні вороги (католики, протестанти, агенти «світового глобалізму»), то українські православні фундаменталісти боролися із ворогами внутрішніми, насамперед, «розкольниками» та «уніатами». Розкрито, що через курс митрополита Володимира (Сабодана) на поступове формування умов для пошуку канонічних шляхів отримання автокефального статусу УПЦ зазначені вище фундаменталістські течії були винесені в маргінальний прошарок. Вмотивовано, що одночасність засудження «політичного православ'я» в УПЦ (2007 р.) та «канонізація» ідей фундаменталізму в документі «Основи вчення РПЦ про свободу і права людини» (2008 р.) наочно демонстрували ідеологічний та світоглядний розрив, що існував між московським та київським православ'ям до подій Майдану. Досліджено, що українська модель як державно-церковних відносин, так і стосунків різних православних юрисдикцій між

собою орієнтувалася не на російські взірці, а на внутрішній український контекст. Доведено, що характерними рисами цього контексту протягом усієї незалежної історії Української держави були конкурентна боротьба ідеологій та плюралізм різних точок зору. Відтак, з огляду на це, можна говорити про «відкритий» характер київського православ'я – на противагу «закритому» московському.

ВИСНОВКИ

Дослідження релігійного фундаменталізму вимагає використання комплексної методології, що має містити в собі елементи феноменології та герменевтики. Такий підхід дає змогу не лише описати зовнішню сторону діяльності фундаменталістських рухів, а й зрозуміти зміст їхніх послань. Іншим важливим чинником, що спонукає до використання такого підходу є можливість дослідження розвитку ідеології фундаменталістських рухів у динаміці, а, отже, й прогнозувати їхній подальший розвиток.

Виникаючи майже синхронно, фундаменталістські рухи в більшості світових релігій актуалізувалися через необхідності подолання наслідків секуляризації та спричиненої нею кризи релігійності. Саме ця необхідність значною мірою визначила ідеологічні програми зазначених рухів, центральною ідеєю яких стало прагнення повернення до домодерної моністичної картини світу, в якій релігійне не є відділеним від світського. Криза модернового світогляду та перехід останнього у постмодерновий визначила й трансформацію ідеології фундаменталізму: розпочавши з жорсткого позиціонування модернові, зокрема секуляризації та модерновому сцієнтизму, фундаменталізм у постмодерні визначив себе як ідеологічну програму, що базується на прагненні артикуляції чітких ідентичностей та апелює до морально-етичних норм традиційного, домодерного, суспільства. Зміна жорсткої антирелігійної установки, характерної для модернової ідеології, на більш лояльну постмодернову обумовила можливість повернення релігії до суспільної площини у другій половині ХХ століття.

Православний фундаменталізм має локальний характер. Важливо й те, що специфіка зазначеної релігійної ідеології пов'язана не виключно з її інституціональною локальністю, як це виявлено в тому ж католицизмі, а й з національним характером окремої автентичної православної традиції. Так, ідеології фундаменталістських рухів, наприклад, у грецькій та російській православних традиціях, попри наявність спільних світоглядних елементів, мають низку суттєвих розбіжностей, обумовлених історичним та культурним контекстом. З певними обмовками можна вказати на загальний час актуалізації ідеології релігійного фундаменталізму у світовому православ'ї, а саме на першу половину ХХ століття, коли в зазначеній релігійній традиції активізувалися модернізаційні процеси. Першим власне фундаменталістським рухом у православ'ї став рух «старостильників», послідовники якого чинили жорсткий опір спробі адаптації богослужбового юліанського календаря до норм загальноприйнятого в західних країнах григоріанського та богослужбової мови до норм новогрецької. В результаті зазначеного процесу в нетрях православних церков грецької традиції відбулася низка розколів, послідовники яких не мали значної підтримки, а сам рух пішов

шляхом стрімкої маргіналізації. Наступний важливий етап розвитку фундаменталістських рухів у грецькому православ'ї прийшовся на другу половину ХХ століття та був пов'язаний з екуменічною діяльністю очільників Константинопольського патріархату. Поліпшення стосунків між Вселенським патріархатом та Римо-католицькою церквою, результатом чого стало зняття взаємних анафем, викликало активізацію діяльності радикально налаштованого афонського чернецтва та призвело до утворення руху «зилотів», які, починаючи із зазначеного періоду, дистанціюються від церковного керівництва, звинувачуючи його в апостазії. Важливо, що в своїй ідеології представники вказаного руху роблять акцент не лише на ворожому несприйнятті екуменізму, а й виступають на послідовних антиглобалістських позиціях. Іншою важливою особливістю грецького православного фундаменталізму є наявність у ньому есхатологічної міфології, через призму якої відбувається інтерпретація поточного суспільно-політичного контексту. Фундаменталістські рухи в православних церквах балканського регіону (Сербській, Болгарській та Румунській) утворилися внаслідок тих же процесів, що й їхні грецькі аналоги. Важливо зауважити, що балканські фундаменталісти перебувають під значним ідеологічним впливом грецьких та російських фундаменталістських рухів. Нерідко саме балканські фундаменталістські рухи стають своєрідним «містком», через який відбувається обмін ідеями між грецькими та російськими фундаменталістами. Дещо осторонь від цих процесів перебуває грузинське православ'я, в якому важко виявити наявність фундаменталістської ідеології, втім, сама грузинська церква жорстко дистанціюється від екуменічних процесів, а її послідовники нерідко виступають проповідниками традиційних цінностей та антиглобалістичних концепцій. Важливо зазначити, що загальною рисою фундаменталістських рухів поза межами російської православної традиції є їхня маргінальність. Фундаменталісти частіше за все перебувають або у розколі, або у «глухій» опозиції у відношенні до церковного керівництва. Такий стан речей є обумовлений низкою важливих контекстуальних факторів, найбільш важливим із яких є відсутність підтримки представників фундаменталістських рухів з боку більшості віруючих та державної влади, а також чітко артикульована помірковано-ліберальна або консервативна позиція церковного керівництва. Ці факти дають право стверджувати про незначний вплив ідеології православного фундаменталізму на переважну більшість світових східнохристиянських традицій.

Політична криза радянської держави наприкінці 1980-х років дала поштовх початку процесу десекуляризації, внаслідок якого відбулося поширення ідеології релігійного фундаменталізму всередині внутрішньо церковного дискурсу РПЦ. Оголошена Горбачовим Перебудова передбачала лібералізацію політики держави у відношенні до церкви, внаслідок чого влада СРСР почала поступово повертати РПЦ відібрану за радянських часів нерухомість та дозволила священикам відкрито проповідувати. Розпад СРСР стимулював інтерес до православ'я з боку населення Країни рад, внаслідок чого кількість православних громад у період розпаду СРСР стрімко зростала. Кадрова криза, яка була наслідком тиску на православну церкву зі сторони Ради зі справ релігії, викликала необхідність висвячення великої кількості духовенства, яке не мало належного рівня богословської освіти або належало до

консервативних чернечих кіл, які симпатизували ідеології православного фундаменталізму, поширеній у радянському церковному підпіллі. Результатом цього процесу стало формування всередині єпископату РПЦ внутрішньої фундаменталістської опозиції, яка виступила із засудженням ідей та методів головного апологета «відкритого» православ'я радянської доби митрополита Никодима (Ротова). Паралельно із цим у довколацерковному середовищі поширювалися фундаменталістські настрої, які були наслідком впливу ідеології націоналістичних угруповань та РПЦЗ. Саме вплив зазначених вище трьох ідеологічних груп – російського релігійного підпілля, націоналістичних угруповань та Російської православної церкви закордоном – сформували характерний набір ідеологем російського православного фундаменталізму. Суспільно-політичні трансформації 90-х років ХХ століття стимулювали процес внутрішніх змін усередині російського православ'я. Керівництво церкви чітко розуміло, що існування в ситуації «церкви в церкві» загрожує остаточною втратою контролю над паствою збоку церковних ієрархів. Водночас, воно мало орієнтуватися й на зовнішні фактори, насамперед на державний ідеологічний запит, який із приходом до влади Володимира Путіна невпинно дрейфував у сторону жорсткого консерватизму, автаркії та традиційного російського імперіалізму. Новий політичний режим дав церкві чітко зрозуміти, що потребує її ідеологічної підтримки в процесі конструювання нової ідеологічної програми. Адміністративно слабка та нерішуча політика патріарха Олексія II стимулювала всередині РПЦ конкурентну боротьбу за посаду наступника, в котрій лідируючу роль займав голова Відділу зовнішніх церковних зв'язів митрополит Смоленський та Калінінградський Кирило (Гундяєв). Попри репутацію послідовника митрополита Никодима, Кирило мав добре розвинуте політичне мислення та вмів орієнтуватися на інтереси влади. Чітко розпізнавши «запит епохи» наприкінці 1990-х років, він почав позбуватися репутації «модерніста» та переорієнтувався на послідовно фундаменталістський та імперський ідеологічні вектори. Результатом цієї переорієнтації стала розробка митрополитом Кирилом та його однодумцями доктрини «Російського світу», яка б мала стати своєрідною ідеологічною відповіддю російського православ'я на запит політичного режиму Володимира Путіна. Паралельно із цим усередині церкви відбувався процес поступової абсорбції ідеології православного фундаменталізму до її магістрального дискурсу. Можна назвати декілька ключових причин зазначеного явища. Насамперед, це бажання церковної ієрархії подолати ситуацію двовладдя, що виникала в результаті відродження в російському православ'ї інституту старців, які активно підтримували фундаменталістські тенденції. По-друге, церковним ієрархам було необхідно вгамувати претензії збоку націоналістично налаштованих довколацерковних кіл та «зняти» причини конфронтації із РПЦЗ, яка перебувала на значно більш консервативних та націоналістичних позиціях ніж пострадянська РПЦ, яку російські зарубіжники сприймали як спадкоємицю «червоної» церкви патріарха Сергія (Старгородського). По-третє, необхідно було ліквідувати внутрішню опозицію єпископів-фундаменталістів, які, попри відсутність скоординованих спільних дій, нерідко мали більший авторитет серед фундаменталістськи налаштованого «церковного народу». Задля цього керівництво РПЦ розпочало

політику поступового знищення ліберального дискурсу «відкритої» моделі всередині церкви та легітимізації фундаменталізму в якості магістрального ідеологічного напрямку. Якщо результатом першого процесу можна назвати маргіналізації внутрішньоцерковної групи послідовників священика Олександра Меня, то результатом другого процесу стала канонізація останнього російського імператора Миколи II та його родини, яка відбулася в межах Ювілейного архієрейського собору 2000-го року. Крім того, важливою частиною зазначеної внутрішньої трансформації російського православ'я стало зміцнення позицій єпископів-фундаменталістів усередині керівного апарату РПЦ. Остаточне закріплення досліджуваної релігійної ідеології відбулося зі змінами головного програмного документу Російської православної церкви «Основ соціальної концепції», затвердженого на Соборі 2000-го року. Перша редакція зазначеного документу містила в собі елементи «відкритої» релігійної моделі, яка була притаманна офіційній церкві у пізньорадянську добу та поділялася значною частиною інтелектуальної еліти сучасного російського православ'я. Редакція соціальної доктрини в області вчення про свободу і права людини, здійснена у 2008-му році, більш відповідала духу тих внутрішніх трансформацій, які відбулися із РПЦ протягом останнього десятиліття ХХ століття. Новий документ передбачав неприйняття російською православною церквою ліберальних цінностей сучасного західного світу, засуджуючи, насамперед, концепцію прав людини. Натомість, документ наголошував на необхідності повернення до «традиційних цінностей» та постулював ідею підкорення державній владі, що більш відповідало контекстуальній специфіці офіційної державної ідеології з її установками на авторитаризм та автаркію. Остання, в свою чергу, відображалася в поступовому закріпленні у внутрішньоцерковному дискурсі ідеології «Російського світу», який на думку його головного апологета митрополита Кирила мав стати «простором традиційних цінностей», що протистоїть агресивному Заходу з його ідеєю лібералізму. Описаний процес за своєю суттю й можна назвати «фундаменталістським поворотом» у сучасному російському православ'ї.

Стартувавши з позицій послідовного адміністративного консерватизму та богословського модернізму наприкінці 80-х років ХХ століття, російське православ'я на початку ХХІ століття перетворилося на найбільш релігійно несприятливу у відношенні до сучасності православну традицію. З урахуванням того факту, що протягом сімдесяти років примусової радянської секуляризації та атеїстичної пропаганди будь-яку релігійну традицію на теренах СРСР було майже докорінно знищено, говорити про який-небудь «традиціоналізм» сучасного російського православ'я неможливо. Перед нами показовий приклад ідеології релігійного фундаменталізму з його характерним прагненням до подолання наслідків модернізації та повернення у «старі добрі часи». Ба більше, зазначена ідеологія в рамках досліджуваної релігійної традиції не є маргінальним явищем, поширеним серед «церковної меншості». Притаманний російській державній владі часів президента Путіна постмодерністський метод використання симулякру «традиційних цінностей» у ситуації відсутності будь-яких цінностей, окрім матеріальних, відобразився на російському православ'ї. Наразі всередині Російської

православної церкви оформилися три базових ідеологічно-адміністративних групи, кожна із яких різною мірою поділяє та проповідує принципи православного фундаменталізму: «ієрархічну», «системну» та «маргінальну». До першої можуть бути зараховані патріарх Кирило (Гундяєв) та його однодумці з числа очільників РПЦ та церковних адміністраторів, зокрема митрополити Тихон (Шевкунов), Іларіон (Алфеев) та Тихон (Ємельянов), а також колишній офіційний спікер патріархії протоієрей Всеволод Чаплін. Друга група складається переважно із білого духовенства та мирян, які озвучують послідовну фундаменталістську позицію та не перебувають в опозиції до керівництва церкви. Це й авторитетні «лідери думок» сучасного російського православ'я протоієрей Дмитро Смирнов та Андрій Ткачов, популярний у РПЦ проповідник та апологет священник Георгій Максимов, богослов Олексій Осипов, духівник патріарха Кирила схиархимандрит Ілій (Ноздрін), «системні» православні активісти Кирило Фролов та Дмитро Цоріонов. Специфіка останньої, «маргінальної», групи фундаменталістів полягає в їхній опозиційності у відношенні до керівництва РПЦ. Цікаво й те, що самі «маргінали», будучи невідконтрольними церковній адміністрації, часто виголошують найбільш радикальні ідеї. Лідером цієї групи можна назвати афонського ієромонаха Рафаїла (Берестова), який з колом своїх послідовників регулярно виголошує анафеми патріархові Кирилу та закликає своїх adeptів до знищення паспортів. Також до цієї групи можна зарахувати активного проповідника ідей так званого «царебожжя» схиігумена Сергія (Романова) та його послідовників: депутата Наталю Поклонську та православного активіста Сергія Алієва. Важливим є те, що кожне з досліджених угруповань не лише має власний специфічний набір переконань, а й орієнтується на власну «цільову аудиторію». Церковні ієрархи на чолі з патріархом Кирилом курсують у межах ідеології путінського авторитаризму та відповідають за церковне тлумачення офіційної державної ідеології. «Лідери думок» з числа «системних» фундаменталістів відповідають за зв'язок із російською громадськістю та адаптують фундаменталістське послання для широкого загалу російського суспільства. «Маргінали», в свою чергу, відповідають за сегмент радикально налаштованої частини населення, серед якої популярними залишаються конспірологічні теорії та антиглобалістські настрої. Слід зауважити, що таке розшарування робить російський православний фундаменталізм живим релігійним явищем, здатним вдало адаптуватися до соціокультурних та політичних умов сучасності.

Важливою рисою сучасного російського релігійного ландшафту є феномен православного активізму, тісно пов'язаний з ідеологією релігійного фундаменталізму. Виникнувши на тлі процесу десекуляризації, який мав місце в останніх півтора десятиліття XX століття, зазначене явище одразу ж заявило про себе, як про самобутній релігійний феномен, який не має аналогів в інших світових релігійних традиціях. Протягом початкового періоду власного існування «низові» рухи сучасного російського православ'я мали переважно політичний характер та перебували під значним впливом праворадикальних політичних кіл. Втім, вже у середині 1990-х років у середовищі православних активістів намітилося три напрямки діяльності: політичний, суспільний та медійний. Рухи активістів почали жваво реагувати на поточні суспільно-політичні події через проведення хресних

ходів, пікетів, акцій. Такі угруповання як, наприклад, «Союз православних корогвоносців» нерідко прибігали до використання методів сучасного мистецтва, зокрема влаштували перфоманси. З популяризацією на пострадянських теренах мережі Інтернет представники активістських рухів розпочали власну діяльність і в сфері блогерства. Головним напрямком діяльності як православні активісти, так і православні блогери визначали захист церкви та боротьбу із її ворогами – зовнішніми та внутрішніми.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Фоменко А. В. Ідеологія «російського світу» та концепція прав людини в контексті православної традиції / А.В. Фоменко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування. – 2018. – № 280. – С. 209–216.
2. Фоменко А. В. Ідеологія православного фундаменталізму у церквах грецької традиції / А.В. Фоменко // Практична філософія. – 2018. – №3. – С. 152 – 158.
3. Фоменко А. В. Ніцшеанські наративи у політичному православ'ї / А.В. Фоменко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 134. – С. 304–309.
4. Фоменко А. В. Православний активізм: витоки та феноменологія / А.В. Фоменко // Релігія і соціум. – 2016. – № 3-4 (23-24). – С. 248–258.
5. Фоменко А. В. Феномен релігійного фундаменталізму на пострадянському просторі / А. В. Фоменко // Гілея. – 2018. – № 133. – С. 198 – 203.
6. Фоменко А.В. Політичне православ'я в контексті культури постмодерну / А.В.Фоменко // Мультиверсум. – 2018. – № 1– 2 (163–164). – С.189–199.

Статті у зарубіжних фахових видання та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

7. Фоменко А. В. Доктрина «Російського світу» в контексті постколоніальних досліджень / Антон Фоменко. // Innovative Solutions In Modern Science. – 2018. – №4. – С. 146 – 162.
8. Фоменко А.В. Концепція «русского міра» як прояв співпраці релігії та влади / А. В. Фоменко // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2018. – № 3 (155). – С.63–68.
9. Фоменко А.В. Православний активізм: блогери та акціоністи / Антон Фоменко // Paradigm of Knowledge. – № 3(29). – 2018. – С. 98–103.

АНОТАЦІЯ

Фоменко А. В. Фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2019.

У дисертації вперше у вітчизняному релігієзнавстві здійснено цілісний аналіз внутрішніх трансформацій російської православної традиції, внаслідок яких у ній відбулися актуалізація та поширення ідеології релігійного фундаменталізму.

Досліджено процес формування фундаменталістської ідеології в дискурсі сучасного російського православ'я. Виявлено зв'язок зазначеного релігійного світогляду з історичним корінням російської релігійної традиції. Описано процес трансформації внутрішнього дискурсу Російської православної церкви від консерватизму радянської доби до домінування фундаменталізму, яке має місце в поточний історичний період. Проаналізовано особливості центральної для сучасного православного фундаменталізму ідеологічної концепції «Російського світу» в світлі постколоніальної теорії. Проаналізоване автентичне явище сучасного російського релігійного ландшафту – феномен православного активізму. Виявлена специфіка діяльності православних активістів, охарактеризовані їхні ідеологічні переконання, досліджений зв'язок діяльності православних активістів з естетикою культури постмодерну. Виявлено принцип формування ідеології православного російського фундаменталізму, яка набуває рис антикризової програми релігійного руху, який, у свою чергу, актуалізується в межах релігійної традиції та формує власну ідентичність внаслідок необхідності адаптації магістрального віровчення традиції до контекстуальних умов сучасності. Визначено характерні особливості фундаменталістського світогляду, їхній зв'язок із культурою модерну та постмодерну і механізм їхньої актуалізації в межах релігійних традицій. Виявлено характер ідеологічної специфіки окремих внутрішніх течій всередині російського православ'я. Виявлені принципи дефініції між системними та позасистемними рухами в зазначеній традиції, роль їхньої ідеології та міфології в загальному ландшафті фундаменталістських рухів. Уточнено особистий внесок патріарха Кирила (Гундяєва) в процес формування світоглядної програми православного фундаменталізму та центральної ідеологічної концепції зазначеної програми – доктрини «Російського світу». Визначено становище доктрини «Російського світу» в загальному ландшафті російського православного фундаменталізму, зв'язок вказаної доктрини із напрацюваннями радянських філософів, представників сучасного неоевразійства та філософією постмодерну. Проаналізовано розуміння концепції «Російського світу» як специфічного «центру тяжіння» в ідеології фундаменталістських течій, як в російському православ'ї, так і поза його межами. Роль зазначеної доктрини як інструмента консолідації «закритого» православ'я московської традиції в його конфронтації із «відкритим» грецьким православ'ям.

Ключові слова: православний фундаменталізм, православна російська традиція, фундаменталістська ідеологія, російський націоналізм, релігійна ідентичність.

АННОТАЦІЯ

Фоменко А. В. Фундаменталистский поворот в современном русском православии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2019.

В диссертации впервые в отечественном религиоведении осуществлен целостный анализ внутренних трансформаций русской православной традиции, в результате которых в ней произошли актуализация и распространение идеологии религиозного

фундаментализма. Исследован процесс формирования фундаменталистской идеологии в дискурсе современного русского православия. Выявлена связь указанного религиозного мировоззрения с историческими корнями русской религиозной традиции. Описан процесс трансформации внутреннего дискурса Русской Православной Церкви от консерватизма советской эпохи к доминированию фундаментализма, имеющему место в настоящее исторический период. Проанализированы особенности центральной для современного православного фундаментализма идеологической концепции «Русского мира» в свете постколониальной теории. Проанализировано аутентичное явление современного российского религиозного ландшафта – феномен православного активизма. Выявлена специфика деятельности православных активистов, охарактеризованы их идеологические убеждения, показана связь деятельности православных активистов с эстетикой культуры постмодерна. Определены характерные особенности фундаменталистского мировоззрения, их связь с культурой модерна и постмодерна и механизм их актуализации в рамках религиозных традиций. Определено положение доктрины «Русского мира» в общем ландшафте русского православного фундаментализма, связь указанной доктрины с работами советских философов, представителей современного неоевразийства и философией постмодерна.

Ключевые слова: православный фундаментализм, православная русская традиция, фундаменталистская идеология, русский национализм, религиозная идентичность.

SUMMARY

Fomenko A.V. Fundamentalist turn in modern Russian Orthodoxy. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philosophy in specialty 09.00.11 – Religious Studies – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

In the dissertation for the first time in the national religious studies a holistic analysis of internal transformations of the Russian Orthodox tradition was carried out, as a result of which the actualization and dissemination of the ideology of religious fundamentalism took place. The process of formation of fundamentalist ideology in the discourse of contemporary Russian Orthodoxy is investigated. The connection of the mentioned religious outlook with the historical roots of the Russian religious tradition was revealed. The process of transformation of the internal discourse of the Russian Orthodox Church from the conservatism of the Soviet era to the domination of fundamentalism, which takes place in the current historical period, is described. The peculiarities of the ideological conception of the "Russian world" centralized for the modern Orthodox fundamentalism in the light of postcolonial theory are analyzed. The analyzed authentic phenomenon of the modern Russian religious landscape is a phenomenon of Orthodox activism. The specificity of the activity of Orthodox activists is revealed, their ideological beliefs are characterized, the association of the activity of Orthodox activists with the aesthetics of the postmodern culture is explored. The principle of formation of the ideology of Orthodox Russian fundamentalism, which acquires the features of the anti-crisis program of the religious movement, which, in turn, is actualized in the slums of religious tradition and forms its own identity as a result of the necessity of adapting the trilogy of tradition to the contextual conditions of the present, is revealed. The characteristic features of the fundamentalist worldview, their connection with the culture of modern and postmodern and the mechanism of their actualization in the wilds of

religious traditions are determined. The character of the ideological specificity of individual internal movements within the Russian Orthodoxy is revealed. The principles of defining the systemic and outsystematic movements in this tradition, the role of their ideology and mythology in the general landscape of fundamentalist movements are revealed. The personal contribution of Patriarch Kirill (Gundyayev) to the process of forming the ideological program of Orthodox fundamentalism and the central ideological concept of the program - the doctrine of the "Russian world" has been clarified. The position of the doctrine of the "Russian world" in the general landscape of Russian Orthodox fundamentalism, the connection of this doctrine with the achievements of Soviet philosophers, representatives of modern neo-uras and the philosophy of postmodernism are determined. An understanding of the concept of the "Russian world" as a specific "center of gravity" in the ideology of fundamentalist currents, both in Russian Orthodoxy and beyond, is analyzed. The role of this doctrine as an instrument of consolidation of the "closed" Orthodoxy of the Moscow tradition in its confrontation with the "open" Greek Orthodoxy.

Key words: Orthodox fundamentalism, Orthodox Russian tradition, fundamentalist ideology, Russian nationalism, religious identity.